

15.06.2018

№ 1/6-02.51

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Чучаліна Олександра Петровича «Київська єпархія в умовах взаємин радянської держави і православної церкви (1920 – 1930-х рр.), поданої на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України (032 – історія та археологія)

Сьогодні одним із пріоритетних завдань української історичної науки залишається проблема дослідження церковної історії радянського періоду. Це зокрема визначено серед пріоритетних завдань Національної спілки краєзнавців України, адже державний атеїзм і закритість архівних фондів не дозволяли науковцям здійснювати неупереджені, комплексні дослідження становища православної церкви в Радянському Союзі. До того ж за роки незалежності в Україні відбулася зміна ставлення суспільства та держави до православної церкви, як до одного з головних чинників державотворення, що обумовило активізацію боротьби за створення Єдиної помісної автокефальної православної церкви в Україні. Зважаючи на ці обставини дисертаційне дослідження Олександра Петровича Чучаліна «Київська єпархія в умовах взаємин радянської держави і православної церкви (1920 – 1930-х рр.)» є актуальним науковим дослідженням, яке покликане вирішити низку важливих суспільно-політичних задач України.

Також дисертація О.П. Чучаліна робить значний внесок у розвиток вітчизняної історії церкви та закриває одну з, так званих, “білих плям” української історії міжвоєнного періоду. Зокрема, враховуючи те, що вже захищено три дисертаційні роботи, присвячені духовенству Київської єпархії наприкінці XVIII – на початку XX століття (Перерва В.С., Кузнець Т.В., Тацієнко В.С.), дисертаційне дослідження О.П. Чучаліна дозволяє простежити, як змінилося становище духовенства вищезгаданої єпархії в радянський період в порівнянні з періодом Російської імперії та взагалі простежити вплив радянської релігійної політики на окрему Київську єпархію.

Дисертація О.П. Чучаліна виконувалася у межах наукової проблематики кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини «Історико-регіональні аспекти історії України» (номер державної реєстрації 0116U004805).

Структура дисертації Олександра Петровича Чучаліна є достатньо продуманою, логічною, має вісі складові елементи, а запропоновані чотири розділи і одинадцять підрозділів дозволили розкрити поставлену проблему.

У *вступі* автором чітко аргументована актуальність дисертаційного дослідження. Враховуючи стан дослідження проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, а також залучення до наукового обігу значного масиву архівних фондів радянського періоду, автор поставив за мету комплексно вивчити становище та діяльність Київської єпархії Російської православної церкви в умовах суспільно-політичних процесів 1920-1930-х рр. Завдання дисертації відповідають поставленій меті. На належному рівні визначені об'єкт і предмет дослідження, хронологічні і територіальні межі, методи, новизну роботи, наводиться апробація результатів дослідження (с. 26-27) тощо.

У *першому розділі* дисертації О.П. Чучалін подає історіографічний огляд роботи, характеризує джерельну базу та методологію дослідження. Зокрема, аналізуючи стан розробки теми, дисертант на основі проблемно-хронологічного підходу, виділяє три групи літературних джерел: радянська історіографія (1920-1991 рр.), сучасна українська історіографія, зарубіжна наукова література. При чому, роблячи огляд радянської історіографії, автор виділяє у її розвитку три окремі етапи. Перший етап охоплює 1920 – середину 1930-х рр., другий – другу половину 1930-х – першу половину 1980-х рр., третій – другу половину 1980-х – початок 1990-х рр. Аналізуючи твори радянських авторів першого періоду О.П. Чучалін робить загальний огляд літератури, а потім розглядає доробок найбільш визначних діячів Комуністичної

партії та радянських органів влади, зокрема В. Біднова (с. 29) та Є. Ярославського (с. 30).

Досліджуючи радянські твори другої половини 1930-х – першої половини 1980-х рр. дисертант окрему увагу приділяє авторам М. Голодному, Б. Кобзарю та В. Терезову, які продемонстрували вплив радянської атеїстичної політики на сферу освіти (с. 30-31). Однак, ведучи мову про те, що з прийняттям у липні 1954 р. постанови ЦК КПРС «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та заходи щодо її покращення», зросла кількість праць, присвячених атеїстичній пропаганді, автор не називає авторів цих творів. На думку рецензента бажано було долучити до історіографічного аналізу праці Н. Краснікова, П. Курочкіна, А. Окулова та ін. Доцільно було б більш ґрунтовно визначити ідеологічні та теоретичні відмінності між роботами першої і другої групи радянських авторів.

Розглядаючи третю групу робіт радянської історіографії проблеми (друга половина 1980-х – початок 1990-х рр.) О.П. Чучалін звертає увагу на те, що автори В. Єленський, Г. Касьянов та В. Даниленко намагалися дати загальну характеристику політики більшовизму, яка впливала на становище церкви та духовенства. Окрема увага приділяється статті В. Ульяновського, присвячену вбивству митрополита Володимира (Богоявленського) (с. 32). Доцільно було залучити до огляду праці таких радянських істориків, як В. Овчиннікова та М. Одінцева, які хоч і не відійшли від марксистсько-ленінського розуміння принципу свободи совісті, однак одними з перших почали говорити про те, що в релігійній політиці радянської держави переважали адміністративні підходи у вирішенні релігійного питання.

Більш ґрунтовно автор аналізує другу групу історіографії дисертації, яка представлена працями сучасних українських істориків. Окрема увага приділяється науковцям, які одні з перших, на основі нових документальних джерел, розкривали особливості державно-церковних відносин у радянській

державі (О. Ігнатуша, А. Киридон, В. Пащенко, В. Ульяновський) (с. 32-34). Також автор виділяє групи праць, присвячені розколу православної церкви (Г. Білан, Т. Бобко, Л. Демидович, О. Ігнатуша, А. Киридон, В. Силантьєв, О. Тригуб та ін.), Українській автокефальній православній церкві (Л. Бабенко, С. Білокінь, А. Зінченко, В. Пащенко), регіональній проблематиці (С. Білоконь, Е. Сніда, В. Оліцький, Ю. Мариновський та ін.), вилученню церковного майна (В. Верига, П. Воля, О. Нестуля), репресивній політиці щодо церкви, де аналізуються роботи, як окремих авторів (І. Білас, П. Соболев, В. Ченцов), так і колективні праці, зокрема серія «Реабілітовані історією» (с. 34-43). Всебічно автор аналізує третю групу історіографії, що охоплює зарубіжну наукову літературу. О.П. Чучалін зокрема освітлює праці української еміграції, російських істориків та західних зарубіжних дослідників (с. 45-47).

Зробивши ґрунтовний аналіз історіографії дисертаційного дослідження, дисертант робить висновок про те, що проблема функціонування Київської єпархії в умовах наступу радянської держави на православну церкву до цього часу не була предметом спеціального комплексного історичного дослідження.

У джерельній базі дисертації автор виділяє такі групи джерел, як: партійні документи, документи державної влади, праці партійних і державних діячів, періодичні видання, наративні джерела (с.47-61). Зокрема автор використав 177 архівних справ, які зберігаються у 19 фондах, трьох центральних та двох обласних державних архівів. Сильною стороною роботи є те, що дисертант залучає до наукового обігу справи фондів Управління Служби безпеки України в Черкаській області та широкий спектр періодичної преси.

Методологічна основа роботи складається з комплексу загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Окрема увага приділяється тлумаченню термінології дисертаційного дослідження (с. 66-69).

Другий розділ дисертації О.П. Чучаліна присвячений політико-правовому та організаційно-функціональному аспектам діяльності Київської єпархії в умовах реалізації радянської моделі державно-церковних відносин. Автор широко аналізує законодавчу базу радянської держави, яка дозволила розпочати реалізацію нової політики щодо православної церкви. Окрема увага приділяється створенню та функціонуванню спеціальних органів і громадських організацій, які здійснювали утілення радянської релігійної політики за окремими напрямками роботи, зокрема: Комісія допомоги постраждалому від неврожаю населенню республіки, Всеукраїнська антирелігійна комісія, Спілка воєнних безвірників тощо. Натомість у цих умовах, як зазначає автор, керівництво Київської єпархії намагалося розвивати свою структурну одиницю, про що, зокрема, свідчить збільшення кількості єпископату єпархії на початку радянського періоду. На думку О.П. Чучаліна це на деякий час сприяло внутрішньому укріпленню церковних позицій. Однак, з посиленням антирелігійної боротьби в СРСР, у Київській єпархії продовжувалася ліквідація релігійних громад, закривалися церкви, чернечі будинки, школи і семінарії.

Третій розділ «Ліквідація культових споруд та вилучення церковного майна» присвячений нищенню матеріальної бази Київської єпархії. Окремий підрозділ присвячено кампанії з вилучення церковних цінностей для допомоги голодуючим. Автор слушно зауважує, що радянська влада до конфіскації церковного майна підійшла професійно. Спочатку було організовано кампанію зі взяття церковного майна на державний облік, а вже потім кампанію з вилучення цінностей. Держава одержала 3 пуди, 3 фунти і 75 золотників золота, понад 3105 пудів срібла, 125 крб. золотом і 8615 крб. сріблом, 856 діамантів (загальною вагою 1469 каратів), інші дорогоцінні камені та метали. Однак, як зауважує дисертант, «кошти використовувались на інші потреби, а люди помирили від голоду» (с. 119).

Ще два підрозділи третього розділу дисертації О.П. Чучаліна присвячено закриттю храмів і монастирів Київської єпархії. Авторський підхід застосовано до аналізу, так званої, анти-храмової кампанії. У межах якої дисертант виокремлює три етапи: 1919-1924 рр., 1925-1933 рр., 1934-1939 рр. (с. 124). Розкриваючи процес закриття храмів Олександр Петрович наводить статистичні дані та вказує методи радянської влади, за допомогою яких вона добивалася закриття церковних будівель. Дисертант також приділяє увагу кампаніям з вилучення раритетної релігійної літератури (с. 121), ліквідації мощів (с. 121-122), зняття церковних дзвонів (с. 134-136). Нажаль не зазначена загальна кількість кольорового металу отриманого від зняття дзвонів в Київській єпархії. Натомість у висновках автор наводить цікаву інформацію про ставлення населення до цієї кампанії, зокрема про випадки, коли «жителі населеного пункту підписувалися на аркуші за збереження дзвонів, а до цього списку дописувався заголовок про їх зняття» (с. 137).

У четвертому розділі дисертації О.П. Чучалін розкриває становище київського духовенства у контексті державно-церковних відносин та атеїстичної пропаганди. На основі архівних документів він доводить, що надання священнослужителям права отримувати наділи землі або користуватися землею на загальних підставах (19 червня 1923 р.) райвиконками не виконували (с. 148). Аналізуючи широке коло нормативно-правових актів дисертант комплексно розкриває становище духовенства і мирян в умовах позбавлення виборчих прав (с. 149-153). Приходить до висновків, що радянське законодавство створювало такі умови, в яких частина священнослужителів зреклася сану, хоча й відмічає, що таке явище не було масовим в Україні (с. 154-155).

У дисертаційному дослідженні О.П. Чучаліна окремий підрозділ присвячений радянській репресивній політиці щодо духовенства і мирян (с. 155-163). Спочатку дисертант дає загальну характеристику процесу

розгортання репресій, відмічаючи, що Київська єпархія за кількістю єпископату (вікарних архієреїв) та духовенства перевищувала інші єпархії Українського екзархату і була колискою українського православ'я (с. 156). Далі наводить статистичні дані про знищених під час «безбожної п'ятирічки» священників, монахів і парафіян (с. 158). Потім, на основі архівних справ Управління Служби безпеки України в Черкаській області, наводить приклади репресивних справ щодо окремих осіб (с. 159-162).

Третій підрозділ четвертого розділу дисертації О.П. Чучаліна присвячений впливу атеїстичної пропаганди радянської преси на релігійну ситуацію (с. 163-178). Автор відмічає, що радянська преса відіграла чи не визначальну роль у формуванні громадської думки в справі боротьби проти релігії, церкви та віруючих. Олександр Петрович подає загальний аналіз змісту найбільших антирелігійних періодичних видань і докладно освітлює публіцистичну діяльність Є. Ярославського (с. 175-177).

На думку рецензента, для всебічного вивчення впливу атеїстичної пропаганди на духовенство і мирян Київської єпархії не слід було обмежуватися аналізом антирелігійної періодики, а більше уваги приділити іншим методам і засобам пропаганди атеїзму.

Чучалін О.П. зробив висновки, як до кожного з підрозділів, так і узагальнюючі висновки до розділів дисертації. Наприкінці роботи підбив загальні підсумки проведеного дослідження. Висновки логічні і повні, відповідають меті і завданням кандидатської дисертації, відображають зміст основних структурних елементів дисертації, свідчать про те, що робота є оригінальним, самосійним дослідженням, яке має наукову новизну та практичне значення. Проте у висновках бажано було б вказати завдання подальших наукових пошуків, які відкриває тема дисертації О.П. Чучаліна.

Автореферат дисертанта цілком відповідає змісту дисертації. У статтях, опублікованих автором, відображено основні змістовні розділи дисертаційної роботи. Результати дослідження знайшли відображення в 20-ти наукових працях, зокрема, в одному зарубіжному виданні та восьми фахових виданнях України. Матеріали дисертації апробовані у доповідях на міжнародному науковому симпозиумі та 15-ти наукових конференціях. Дисертація відповідає шифру вченої спеціалізованої ради Чорноморського національного університету імені Петра Могили – Д.38.053.02.

Разом із тим, маємо зауважити і певні незначні упущення в дисертації О.П. Чучаліна. Під час вивчення дисертаційної роботи виявлено деякі стилістичні огріхи. Також виникло кілька запитань щодо змісту роботи.

По-перше, нижня хронологічна межа дисертаційної роботи визначена і обґрунтована автором на рівні 1920 р., натомість на стор. 166, аналізуючи зміст журналу «Революция и церковь», він подає інформацію про кількість виданих номерів журналу у 1919 році. Також у додатках А, Б, Е, Ж, З, К, Л, М наведено документи або статистику за 1918 і 1919 рр. Хотілося б дізнатися чому дисертант не визначив хронологічні рамки дисертації починаючи з 1918 або 1919 років.

По-друге, на нашу думку, для отримання цілісної картини щодо результатів анти-храмової кампанії та кампаній з вилучення церковних цінностей і зняття дзвонів, бажано було б порівняти цифрові дані Київської єпархії з іншими єпархіями Російської православної церкви та співставити їх із загальними даними по УСРР (УРСР) та СРСР.

По-третє, у третьому підрозділі четвертого розділу дисертації «Вплив атеїстичної пропаганди радянської преси на релігійну ситуацію», більше уваги слід було приділити атеїстичній роботі радянських структур з населенням, зокрема кампаніям проти релігійних свят, які теж широко висвітлювалися у радянській пресі.

Вищевказані зауваження мають рекомендаційний характер і не зменшують у цілому високу оцінку дисертаційного дослідження О.П. Чучаліна. Автор продемонстрував достатній фаховий рівень, виконав роботу на належному науково-теоретичному рівні, отримав нові наукові узагальнення. Таким чином, дисертація Чучаліна Олександра Петровича «Київська єпархія в умовах взаємин радянської держави і православної церкви (1920 – 1930-х рр.) є цілком самостійним, цілісним і завершеним дослідженням, яке розв'язує конкретну наукову проблему, містить науково обґрунтовані результати та є суттєвим внеском у розвиток української історичної науки.

Представлена дисертаційна робота відповідає вимогам до кандидатських дисертацій, викладених у пунктах 9, 11, 12 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. за № 567 (зі змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015 р.), а її автор, Чучалін Олександр Петрович, цілком заслуговує на присудження йому наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент:
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії, політології
та українознавства
Херсонського національного
технічного університету

Татарченко О.Б.

Підпис доцента Татарченка О.Б. завіряю
Вчений секретар
Херсонського національного
технічного університету

Субботіна Н.Є.